

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE *DELİM*, *KEY*, *ÜKÜŞ* VE *YAVLAK*
SÖZCÜKLERİNİN SÖZDİZİMİNDEKİ KULLANIMLARI

Yeter TORUN¹
Nigâr OTURAKÇI ORBAY²

ÖZET

Bu çalışmada, Eski Anadolu Türkçesindeki *delim*, *key*, *üküş* ve *yavlak* sözcükleri üzerinde duruldu. İlgili sözcüklerin köken özellikleri ve sözdizimindeki kullanımları incelendi. İnceleme sonucunda, *delim*, *key*, *üküş* ve *yavlak* sözcüklerinin sözdizimindeki kullanımları istatistiksel olarak değerlendirildi.

Anahtar sözcükler: Eski Anadolu Türkçesi, sözcük öbeği, söz varlığı.

THE SYNTACTIC USAGE OF THE WORDS *DELİM*, *KEY*, *ÜKÜŞ*
AND *YAVLAK* IN OLD ANATOLIAN TURKISH

ABSTRACT

This study aims to research the words *delim*, *key*, *üküş*, *yavlak* in Old Anatolian Turkish. These words were studied on etymological and syntactic features. The words *delim*, *key*, *üküş*, *yavlak* were evaluated statistically in syntactic usages.

Keywords: Old Anatolian Turkish, word group, vocabulary.

Eski Anadolu Türkçesinin söz varlığı içinde yer alan, ancak günümüz söz varlığı içinde yer almayan *delim*, *key*, *üküş* ve *yavlak* sözcükleri, Eski Anadolu Türkçesi dönemine ilişkin çalışmalarda, miktar zarfları içinde değerlendirilmiştir (Özkan, 2009, s. 125; Timurtaş, 1994, s. 95). Eski Anadolu Türkçesinde bu sözcükler dışında *igen* / *igende* / *iñen*, *kati*, *nice*, *yigin*, *birez*, *biraz*, *bir katre*, *bir şemme*, *bir zerre*, *hayli*, *hezar bâr*, *ol kadar*, *şol kadar*, *nice kez*, *tümen tümen*, *tabak tabak*, *biñ biñ*, *katre katre*, *deste deste*, *az az* ve *bölük bölük* sözcük ve sözcük öbeklerinin de miktar zarfı olarak kullanıldığı ifade edilmektedir (Özkan, 2009, s. 125-126).

¹ Doç. Dr. Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, yturun@cu.edu.tr

² Yrd. Doç. Dr. Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, noturakci@cu.edu.tr

Bu çalışmanın amacı, *delim*, *key*, *üküş* ve *yavlak* sözcüklerinin azlık-çokluk kavram alanındaki kullanımlarının sözdizimindeki yerini belirlemek ve sözdizimi içinde bu sözcüklerin bilişsel düzlemde ilgi kurduğu diğer sözcüklerle azlık-çokluk kavramı açısından ilgisini ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda, Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden *Yusuf u Zeliha*, *Mantıku't-Tayr* ve *Garib-nâme*'de incelemeye konu olan sözcükler belirlenmiştir. Belirlenen sözcükler, öncelikle köken ve anlam bilgisi açısından kısaca değerlendirilmiştir. Daha sonra söz konusu sözcüklerin sözdizimindeki kullanımları tespit edilmiş, ilgi kurduğu sözcüklerle azlık-çokluk kavramı açısından bağlantısı ele alınmış, sözdizimindeki kullanımları istatistiksel olarak ifade edilmiştir.

1. Köken ve Anlam Bilgisi Bakımından

Delim: Eski Türkçede *telim* biçiminde olan sözcükte, ön seste ötümlüleşme yaşanmıştır. Sözcüğe sözlüklerde verilen anlamlar *çok*, *birçok*, *çok fazla* şeklindedir (Clauson, 1972, s. 499; Tarama Sözlüğü II, 2009, s. 1067; Kanar, 2011, s. 200). Clauson, sözcüğün 11. yüzyıla kadar yaygın olarak kullanıldığını, ancak bu yüzyıldan sonra eskidiğini belirtmiştir (1972, s. 499).

Key: Son sesinde -d > -y değişimi olan sözcük, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *key* ve *gey* fonetik şekilleriyle kullanılmaktadır. Sözcüğün Soğdca'dan alıntı olduğunu ifade eden Clauson, sözcüğün başlangıçta *çok*, *aşırı* anlamlarında kullanıldığını, bir süre sonra *oldukça iyi* anlamını kazandığını belirtmiş, sözcüğün benzer anlamlarda hem sıfatları hem de fiilleri nitelediğini ifade etmiştir (1972, s. 700). Eski Anadolu Türkçesi dönemine ilişkin diğer sözlüklerde de sözcüğe azlık-çokluk bağlamında *pek*, *çok*, *pek çok*, *gayet*, *iyice* anlamları verilmiştir (Tarama Sözlüğü IV, 2009, s. 2458; Kanar, 2011, s. 445). Hülya Arslan Erol, sözcükte *anlam genişlemesi* olduğunu vurgulamıştır (Arslan Erol, 2008, s. 333).

Üküş: Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *üküş*, *öküş*, *ögüş* fonetik şekillerinde yer alan sözcüğe *çok*, *birçok* anlamını veren Clauson, sözcüğü *ük-* fiilinden getirmiş, *ük-* fiilinin anlamını ise *yığ-* olarak ifade etmiştir. Clauson'un açıklamalarından sözcüğün kökenindeki çokluk kavramının *üküş* sözcüğünde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Sözcüğün Türkçenin ilk dönemlerinde yaygın kullanıldığı, ancak daha sonra kullanımına sadece güneybatı grubunda rastlandığı belirtilmiştir (Clauson, 1972, s. 118). Eski Anadolu Türkçesi ile ilgili diğer sözlüklerde de sözcüğe *çok*, *pek çok*, *fazla* anlamları verilmiştir (Tarama Sözlüğü V, 2009, s. 3069; Kanar, 2011, s. 553, 708).

Yavlak: Clauson, sözcüğün *yav'dan türetilen *yavla-* fiilinden isim yapıldığını, *yavız* sözcüğüyle anlamsal bir bağı olduğunu belirtmiş ve *kötü*, *şeytan* anlamındaki sözcüğün süreç içinde *çok fazla*, *aşırı derecede*, *son derece* anlamlarını kazandığını ifade etmiştir (1972, s. 876). Hülya Arslan Erol da sözcüğü *uzak anlama geçen sözcükler* içinde değerlendirmiştir (2008, s. 757). Eski Anadolu Türkçesiyle ilgili sözlüklerde de sözcüğe kazandığı yeni anlam doğrultusunda *pek*, *çok*, *gayet*, *pek çok* anlamları verilmiştir (Tarama Sözlüğü VI, 2009, s. 4402; Kanar, 2011, s. 751).

2. Sözdizimindeki Kullanımları

Çalışmaya konu olan sözcüklerin sözdizimindeki kullanımları, öbek yapılar ve cümle düzeyinde değerlendirilmiştir.

2.1. Öbek Yapılardaki Kullanımları

2.1.1. Sıfat + İsim Yapısı

Bu kullanımlarda *delim*, *key*, *üküş* ve *yavlak* sözcükleri, önünde yer aldığı ismi azlık-çokluk kavramı açısından belirtmektedir:

Uşbu sözler 'âkile ma'nî yiter / Bu kadar sözden *delim* ma'mî biter (G, 1845).

Ad u söz ü sâz dünyâda olur / Âhiretde *key* 'amel kıymet bulur (MT, 2667).

Geldi geçdi rûzigâr gördüm çok iş / Ogradum geçdüm *üküş* yokuş imiş (G, 7877).

2.1.2. Zarf + Sıfat Yapısı

Bu yapılarda *key*, *delim* ve *yavlak* sözcükleri, önünde yer aldığı sıfatı, azlık-çokluk kavramı açısından derecelendirmektedir:

Âdemîlik *key* ulu menzil-durur / Hazret'e *yavlak* yakın mahfil-durur (G, 3373).

Bilmedin saña cefâlar eyledüm / Hem *delim* bîhûde sözler söyledüm (MT, 719).

Bir sarây eylet başa *yavlak* ulu / Nêce kim vasf eyledüm şöyle kılı (YZ, 464).

2.1.3. Zarf + Zarf Yapısı

Bu kullanımlarda *key*, *üküş* ve *yavlak* sözcükleri, önündeki zarfı derecelendirmektedir:

Hem-nişinler gördiler bu hâleti / Hasret-ile agladılar *key* katı (MT, 589).

Eytdiler *yavlak* çok eytdük biz aña / Kim niçe ilerü gellüm biz saña (MT, 614).

Hak bilür çün bu güli kim eyledük / Nâdire şîrîn ü *key* ter söyledük (MT, 4423).

2.1.4. Yardımcı Fiille Kullanımları

2.1.4.1. İsim + Yardımcı Fiil Yapısı

Aşağıdaki örneklerde *delim* sözü, *it-* yardımcı fiiliyle; *yavlak* sözü, *kal-* yardımcı fiiliyle birleşik fiil oluşturmuştur:

Ben *delim* itdüm saña kıldum cefâ / Ol cefâya sen kerîm eyle vefâ (MT, 721).

Nahv-ıla i'râbı *yavlak* kıluram / Ref' ü nasb u cerr ü cezmi bilürem (MT, 2010).

2.1.4.2. Zarf + Birleşik Fiil Yapısı

Aşağıdaki örneklerde *key*, *üküş* ve *yavlak* sözcükleri, birleşik fiilin isim unsuru konumundaki sıfat veya ismin çokluğunu belirtmektedir:

Kim ol oğlan işbu sûretlü ola / Bu 'ilâca *key* zarûretlü ola (MT, 960).

Dîni nedür eydüğüz anı bize / Eytdiler *üküş* selâm kıldı size (YZ, 1004).

Şâh çün işitdi ol oğlanuñ sözün / Eyledi *yavlak* melâmet kendüzün (MT, 992).

2.1.5. +dan + Azlık-Çokluk Bildiren Sözcük + Sıfat / Zarf Yapısı

Delim, *key* ve *yavlak* sözcüklerinin kullanıldığı bu yapı, kıyaslama bildirmekte, Türkiye Türkçesindeki *daha* zarfının işlevini karşılamaktadır.

Bellü bilüñ dünyada yâr hasreti / Bir 'azâbdur kim ölümden *key* katı (G, 3919).

Ata ana külli terküm urdılar / Altunı benden *delim* yig gördiler (MT, 978).

Datlırakdur bal-ıla yağdan *delim* / Göksi çerb ü agzı şîrîndür 'azîm (MT, 1653).

Kuyunuñ üstine geldi kükreyü / Su tolu andan derifi *yavlak* kuyu (MT, 3738).

2.1.6. İsim + İyelik 3. Teklik Kişi Eki + Azlık-Çokluk Bildiren Sözcük Yapısı

Sıfat tamlamasının devrik kullanımından oluşan aşağıdaki örneklerde, *delim* ve *yavlak* sözcükleri isnat grubunun bir parçasını oluşturmaktadır:

Biri dânişmend olur 'ilmi 'azîm / Biri bir 'âmî olur cehli *delim* (MT, 4282).

Hırsı *yavlak* 'ilm-ile kuvvet duta / 'Âlemi bir söz-ile 'âlim uta (MT, 2061).

2.1.7. İkileme

Aşağıdaki örnekte, *üküş* sözü, zıt anlamdaki *az* sözüyle ikileme oluşturmuştur:

Az *üküş* hergiz yalan söylemeye / Tañrı'nuñ halkına kibr eylemeye (MT, 2401).

2.1.8. İsim + İsim + İyelik 3. Teklik Kişi Eki Yapısı

Aşağıdaki örnekte *üküş* sözcüğü, isim tamlamasının tamlananını oluşturmaktadır:

Câhile söz *üküş* assı degül / Çün işidüp ma'niyi kılmaz kabul (G, 1846).

2.2. Cümle Ögesi Olarak Kullanımları

Delim, *key*, *üküş* ve *yavlak* sözcükleri cümlede yüklem, özne ve zarf tümleci olarak kullanılabilir:

2.2.1. Yüklem Olarak Kullanımı

Delim, *key*, *üküş* sözcükleri, cümlede yüklem olarak kullanılmıştır. Bu sözcüklerin yüklem olarak kullanımında ek-fiilin belirsiz geçmiş zaman, bildirme ve şart çekimlerine rastlanmıştır. Bu sözcükler, yüzey yapıda yüklem olmasına rağmen, derin yapıda ilgili olduğu sözün çokluğunu bildirmektedir. Aşağıdaki ilk örnekte *üküş-durur*, cümlenin yüklemine oluşturmakta, ancak derin yapıda *hikmet* sözünün çokluğunu bildirmektedir.

Cân-ıla ten hikmeti *üküş-durur* / Ten kafasdur cân içinde kuş-durur (G, 712).

Ağa mu'abbir eydür *keydür* işün / İki altun vër başa yoram düşün (YZ, 170).

Tüs-ısa boynın dibinden tüzeyim / *Key-ise* başı derisin yüzeyim (MT, 1236).

İy Hudâvendâ sentüü lutfuü *delim* / Sensin âhir hem hakîm ü hem 'Alîm (G, 72).

Çün yoluñı bilmedüñ kim ne-y-imiş / Eylük it kim kamu yolda *key-imiş* (MT, 1978).

2.2.2. Özne Olarak Kullanımı

İncelememizde ele aldığımız sözcüklerin özne olarak kullanımına, bir örnek dışında rastlanmamıştır. Aşağıdaki kullanımda da isim tamlamasının tamlananı olan *üküş* sözü, öznenin bir parçasını oluşturmaktadır:

Câhile söz *üküş*ı assı degül / Çün işidüp ma'niyi kılmaz kabul (G, 1846).

2.2.3. Zarf Tümleci Olarak Kullanımı

İncelememize konu olan bütün sözcüklerin zarf tümleci olarak kullanımına rastlanmaktadır:

Yemlihâ eydür *delim* söyleme dur / Bu aradan birez ol yaña otur (MT, 2886).

Hüdhüd eydür zühd-ile ögünmegil / Hırs atına bunça *üküş* binmegil (MT, 1100).

Kutlu kuldur bu oğul *key* anlağil / Dahı benden yég bunı ağırlağil (YZ, 419).

İrdi bunlar şehr uçında kondılar / *Yavlak* armışlardı key dinlendiler (G, 616).

3. Değerlendirme ve Sonuç

İncelememizde ele aldığımız *delim*, *key*, *üküş* sözcükleri başlangıçtan beri çokluk kavramını içlerinde barındırırken, *yavlak* sözcüğünün ilk anlamından uzaklaşarak çokluk anlamını kazandığı görülmektedir.

İsmet Özmen Adına Sözdizimi Çalıştayı Bildirileri

Bildiren Sözcüklerin Öbek Yapılarda Kullanımı

	Garib-nâme				Mantık'ı't-tayr				Yusuf u Züleyha			
	Azlık-Çokluk Bildiren Sözcükler				Azlık-Çokluk Bildiren Sözcükler				Azlık-Çokluk Bildiren Sözcükler			
	delim	key	üküş	yavlak	delim	key	üküş	yavlak	delim	key	üküş	y
	2	38	2	10	4	26	2	18	2	4	-	-
	-	17	-	5	1	9	-	4	-	4	-	2
	-	2	-	1	-	17	1	6	-	2	-	2
	-	-	-	-	2	7	1	7	-	-	4	-
en	-	3	-	-	11	2	-	2	-	-	-	-
ki +	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-
k	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
k	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	2	60	3	16	19	61	5	38	2	10	4	4

İlgili sözcüklerin sözdizimi içinde öbek yapılarla kullanımında 108 örnekte *sıfat + isim*; 42 örnekte *zarf + sıfat*, 29 örnekte *zarf + zarf* yapıları içinde sıfat ve zarf işleviyle kullanıldığı görülmektedir. Bu yapılardan *sıfat + isim* yapısında sıfat olarak kullanılan sözcükler, önündeki ismin çokluğunu ifade ederken; *zarf + sıfat* ve *zarf + zarf* yapısında sıfat ve zarfı derecelendirmek için kullanılmıştır. 21 örnekten 2'sinde *delim* ve *yavlak* sözcükleri, yardımcı fiilin isim unsurunu oluştururken; 19 örnekte ilgili sözcükler, yardımcı fiilin isim unsurunun çokluğunu göstermektedir. *+dAn + azlık-çokluk bildiren sözcük + sıfat / zarf* yapısından oluşan 18 örnekte ise azlık-çokluk bildiren sözcükler, karşılaştırma işleviyle kullanılmıştır. *isim + iyelik 3. teklik kişi eki + azlık-çokluk bildiren sözcük* yapısından oluşan 2 örnekte ise ilgili sözcükler, isnat grubunun bir unsurunu oluşturmaktadır. 1 örnekte *üktüş* sözcüğü, ikileme içinde kullanılırken, 1 örnekte ise isim tamlamasının tamlananını oluşturmuştur.

İlgili sözcüklerin öbek yapılarıdaki kullanımının istatistiksel dağılımına bakıldığında, 224 örneğin % 48'ini *sıfat + isim*, %18'ini *zarf + sıfat*, % 13'ünü *zarf + zarf*, % 9'unu *yardımcı fiille kullanımı*, % 8'ini *+dAn + azlık-çokluk bildiren sözcük + sıfat / zarf* yapısı oluşturmuştur. Diğer kullanımlar ise % 1'in altında bir oranla kullanılmıştır. Bu dağılımda, sözcüklerin sıfat olarak kullanımının, zarf olarak kullanımından daha fazla olduğu görülmüştür.

II. Tablo - Azlık-Çokluk Bildiren Sözcüklerin Cümle Ögesi Olarak Kullanımı

	Azlık-Çokluk Bildiren Sözcükler	Garib-nâme	Mantika't-tayr	Yusuflu Züleyha	Toplam
Yüklem Olarak Kullanımı	delim	5	3	-	8
	key	1	4	2	7
	üktüş	16	3	4	23
	yavlak	-	-	-	0
Özne Olarak Kullanımı	delim	-	-	-	0
	key	-	-	-	0
	üktüş	1	-	-	1
	yavlak	-	-	-	0
Zarf Tümleci Olarak Kullanımı	delim	1	5	2	8
	key	26	14	12	52
	üktüş	3	1	-	4
	yavlak	7	19	-	26
Toplam		60	49	20	129

İncelememize konu olan sözcükler, cümle ögesi olarak yüklem, özne ve zarf tümleci görevinde kullanılabilir.

Bu sözcüklerden *üküş* 23, *delim* 8, *key* 7 örnekte yüklem olarak kullanılırken; *yavlak* sözcüğünün yüklem olarak kullanımına rastlanmamıştır. *Üküş* sözcüğü 1 örnekte özne içinde yer almıştır. Diğer sözcüklerin özne olarak kullanımına ise rastlanmamıştır. İlgili sözcüklerden *delim* 8, *key* 52, *üküş* 4, *yavlak* 26 örnekte zarf tümleci olarak kullanılmıştır.

Genel olarak değerlendirdiğimizde, bu sözcükler 38 örnekte yüklem, 1 örnekte özne ve 90 örnekte zarf tümleci olarak kullanılmıştır. İlgili sözcüklerin, istatistiksel dağılımına bakıldığında, 129 örneğin % 29'u yüklemi, % 1'i özneyi, % 70'i ise zarf tümlecini oluşturmuştur.

Üç eserin verilerine dayalı olarak incelememizin sonucunda, söz konusu sözcüklerin öbek yapılarında ağırlıklı olarak sıfat görevinde, cümle ögesi olarak zarf tümleci görevinde kullanıldığı görülmektedir.

KAYNAKLAR

- Abik, A. D. (2009), "ked > key Kelimesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme", *I. Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildiri Kitabı 08-10 Ekim 2008*, Aksaray Üniversitesi Yayınları, s. 63-73, Aksaray.
- Arslan Erol, H. (2008), *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Clauson, S. G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford.
- Kanar, M. (2011), *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul.
- Özkan, M. (2013). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Tarama Sözlüğü II, IV, V, VI* (2009), 4. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Timurtaş, F. K. (1994), *Eski Türkiye Türkçesi, XV. Yüzyıl, Gramer – Metin – Sözlük*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Taranan Eserler ve Kısaltmaları
- G: Garib-nâme: Yavuz, K. (2000), *Âşık Paşa, Garib-nâme*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- MT: Mantıku't-tayr: Yavuz, K. (2007), *Gülşehri'nin Mantıku't-tayr'ı - Gülşen-nâme - Metin ve Günümüz Türkçesine Aktarma*, Kırşehir Valiliği Yayınları, Ankara.
- YZ: Yusuf ve Zeliha: Taş, İ. (2008), *Şeyyad Hamza, Yusuf ve Zeliha*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul.